

Prispevek psihologije k razvoju kognitivne znanosti: vloga kognitivne psihologije

UVODNE MISLI

Zadnje desetletje tega tisočletja je definitivno v znaku razvoja dveh transdisciplinarnih in integrativnih znanosti, ki se medsebojno povezujeta in prepletata: kognitivne znanosti in nevroznanosti. V znanstveni politiki giganta, kot so ZDA, je bilo to celo uradno potrjeno, ko je Bush v začetku devetdesetih let označil nastopajočo znanstveno dekada kot "dekado možganskega raziskovanja". V času, ko so postali možgani več kot samo metafora človekovega duševnega in duhovnega delovanja, že skoraj njun sinonim ("mind = brain"), nam to označuje obseg in domet te integrativne znanosti. Zavedati se moramo, da enačba možgani = um, ali celo možgani = duša v tej novi obliki nujno ne pomeni redukcionizma, morda celo prej nov triumf stare spinozistične teorije identitete (teorije dveh vidikov, snovnega in duhovnega). Nevronsko delovanje je postalo transdisciplinarni in morda ontološko nevtralni model delovanja sistema, ki dovoljuje, da nanj preslikamo celo tako različne vidike funkcij, kot je dejavnost živčnih celic na eni strani in zavestni fenomeni na drugi strani.

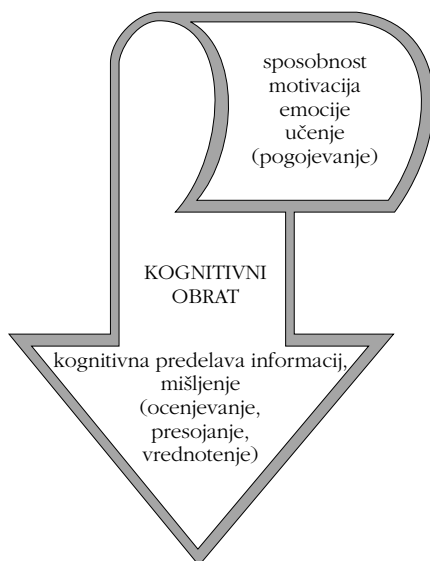
Psihologija je znanost, ki je nedvomno veliko prispevala k razvoju kognitivne znanosti. Toda psihologija je sama tako obsežna in raznorodna, da je nemogoče, da ne bi v tem ali

drugem pogledu prispevala h katerikoli integrativni znanosti (tudi sama je dovolj profitirala od njih, spomnimo se npr. vplivov kibernetike, informatike, sistemske teorije). Kar zadeva kognitivno znanost in njen razvoj, vključno z oblikovanjem nevromodelov (nevronske mreže), bi lahko v zgodovini psihologije našli več smeri in teorij, ki so k temu pomembno prispevale. To velja tudi za smeri, ki so si sicer v marsičem nasprotne: npr. fenomenološko psihologijo in freudovsko psihologijo nezavednega, behaviorizem in sorodne asociativistične usmeritve in celostni, holistični gestaltizem. Poleg teh okvirnih in načelno teoretskih "paradigmatskih" prispevkov so v okviru posameznih psiholoških in mejnih psiholoških disciplin razvidni bolj specifični prispevki, npr. prispevki teorije učenja, nevropsihologije in psiholingvistike. Končno so tu prispevki nevropsihologije in kognitivne psihologije, ki so zares bistveni za nastanek nevroznanosti in kognitivne znanosti. Mislim, da se lahko strinjamo, da sta vsaj dva taka ključna prispevka: model celične skupnosti Donalda Hebba in model paralelno distribuiranega procesiranja (PDP, kot sta ga razvila Rummelhart in McClelland z raziskovalno skupino PDP (Rummelhart, McClelland & PDP Research Group, 1986). Brez teh prispevkov si ne moremo predstavljati teorije nevronskih mrež in teorije konekcionizma, ki sta v žarišču kognitivne znanosti.

KOGNITIVNA PSIHOLOGIJA

Kognitivna psihologija je gotovo tista psihološka šola, usmeritev ali "paradigma" (ne v strogem kuhnovskem smislu), ki jo lahko imamo za enega od stebrov sodobne kognitivne znanosti. Njene iztočnice v kognitivni znanosti so vam znane, posebno ti dve, ki sem ju omenjal, zato ne bom naprej razpravljaj v tej smeri. Pač pa bi hotel na tem mestu pojasniti vlogo in domet kognitivne psihologije v kontekstu psihologije same, in sicer tako, kot to sam vidim. Tu ne mislim samo na dejstvo, da razvoj kognitivne psihologije sovpada s t. i. kognitivnim obratom v psihologiji. Od konca druge svetovne vojne se je namreč poudarek v znanstvenem raziskovanju znane "trilogije duše" prevesil (slika 1): če so bili dotlej v ospredju bolj motivacijski in čustveni (emocionalni, afektivni) procesi, sposobnosti in elementarni procesi učenja, so postajali poslej raziskovalci vse bolj pozorni na višje kognitivne procese in njihov vpliv na človekovo duševnost ter obnašanje.

Mislim predvsem na to, da je kognitivna psihologija uspešnejše kot druge usmeritve (čeprav včasih v sozvočju z njimi) reševala nekaj temeljnih psiholoških problemov. Omenil bom samo dva, ki pa sta resnično temeljna:

Slika 1: Kognitivni obrat v psihologiji.

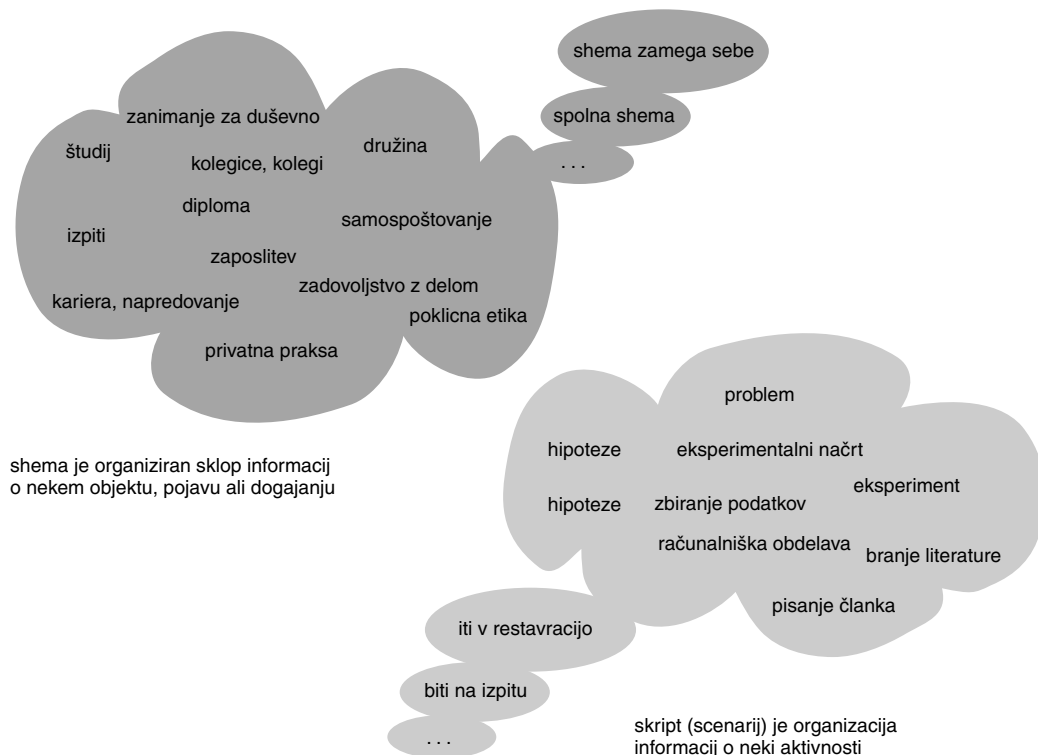
- 1. problem organiziranosti in celovitosti duševnega delovanja in*
- 2. problem nezavedne duševnosti*

ORGANIZACIJA DUŠEVNEGA DELOVANJA

Kognitivno vodenje obnašanja in osebnosti
(kognitivno urejanje, sheme, atribucije, slogi)

Zgodnje teorije osebnosti so preučevale zlasti človekovo motivacijsko in čustveno delovanje. Potem pa se je vse bolj jasno kazal pomen spoznavnih procesov za človekovo osebnost. Jean Piaget je pokazal, kako se človekov intelektualni razvoj zrcali na vseh področjih njegovega doživljanja in obnašanja. Ljudje se odzivamo na pojave, kot nam jih prikazuje in strukturira naš razum. Človek si nenehno modelira svet, tvori hipoteze o njem, jih preverja. Kot pravi George Kelly, se vsi obnašamo kot znanstveniki v malem, ko oblikujemo "konstrukte" o svetu in o sebi in si ju skušamo z njimi opisati ter razložiti. Naše delovanje je v veliki meri odvisno od naših kognicij: kognitivnih shem, pojmov ("prototipov"), prikritih kognitivnih scenarijev ("skriptov") in pojasnjevalnih vzorcev ("atribucij"). Vse te, v bistvu nezavedno delujoče vidike našega kognitivnega

KOGNITIVNE SHEME IN SKRIPTI

	internalna atribucija		eksternalna atribucija	
	stalna	nestalna	stalna	nestalna
globalna	sem neprivlačna ženska	včasih dekleta dolgočasim	ženske se boje moških	dekle je pač enkrat lahko slabe volje
specifična	zanjo sem neprivlačen	dolgočasi jo to, kar pravi	ona se boji moških	ona je slučajno slabe volje

Slika 2: Kognitivne sheme, skripti (zgoraj in sredina) in atribucije (spodaj). Na isti dogodek (dekle je odklonilo kontakt) se bodo osebe različno odzivale, če ga bodo drugače atribuirale. Na negativne dogodke se bomo tem konstruktivneje odzvali, čim bolj bodo naše atribucije specifične, internalne in individualne, in tem manj konstruktivno, čim bolj bodo naše atribucije globalne, eksternalne in univerzalne.

delovanja (ocenjevanja, mišljenja, predvidevanja...) označujejo nekateri avtorji kot *metakognicijo* (kognicijo o kogniciji; npr. Flavell, 1979). Izraz je ustrezen, saj zajema latentne, prikrite razsežnosti, strukture in mehanizme, ki delujejo dejansko "onstran" doživljene in zavestne kognitivne dejavnosti.

Z vidika kognitivnih teorij je človek predvsem bitje, ki spoznava, raziskuje in razlaga svet, v katerem živi. V našem obnašanju in v naši osebnosti se zrcali to, kako vidimo in razumemo stvarnost. Podlaga našemu kognitivnemu in tudi osebnostnemu delovanju pa so procesi sprejemanja, predelovanja in oblikovanja *informacij*. Jean Piaget je med prvimi opozoril na velik pomen organiziranih in v celoto povezanih predstav in pojmovanj, ki si jih ustvarjamo o predmetih, pojavih, osebah in dogodkih (*kognitivne sheme*, glej sliko 2). Med pomembnimi shemami so npr. tudi sheme o sebi, spolna shema itd. Posebne sheme so t. i. *skripti*, tu gre za organizacijo informacij o določenih dejavnostih (npr. o študiju, obisku restavracije itd.). Na podlagi teh shem si oblikujemo podobo o sebi in o svetu in tudi ravnamo v skladu z njo.

Kognitivna shema ni nič drugega kot splet med seboj povezanih kognitivnih elementov – pojmovanj (konstruktov v smislu Kellyjeve kognitivne teorije), predstav, sodb, ocen in prepričanj – o kakem objektu, pojavu ali dogajanju. In samopodoba navsezadnje ni nič drugega kot splet takih pojmovanj, predstav, sodb, ocen in prepričanj, ki jih imamo o samem sebi. Kot imamo kognitivne sheme o drugih in o svetu, tako jih imamo tudi o sebi. Kognitivne sheme so torej strukture informacij in znanj, ki so organizirane v našem spominu; te strukture omogočajo, da vidimo stvari manj kaotično in bolj urejeno in da razumemo in presojamo nove informacije ter izkušnje (Anderson, 1985; Carver & Scheier, 1988).

Ameriški psiholog George Kelly meni, da ravna vsak posameznik že po svoji naravi v bistvu kot nekakšen nezavedni znanstvenik: nenehno si ustvarja domneve o stvareh (*konstrukte*), ki jih nato z informacijami preverja. Tako si postopno gradi svoj model sveta. Ker imamo podobne izkušnje, so tudi naši konstrukti in modeli dovolj podobni, da se lahko uspešno sporazumevamo; seveda pa prihaja tudi do razlik v pojmovanjih in do nesporazumov. Različni ljudje npr. lahko vidimo isti dogodek povsem različno, pač odvisno od kognitivnega ozadja in perspektive, s katere gledamo nanj ("rašomonski učinek"). Včasih prihaja do nesporazumov in do nepričakovanega obnašanja prav zaradi takšnih razlik v pogledih in v kognitivnih ozadjih. Veliko lažje bomo npr. razumeli problem ali stisko druge osebe, če se bomo znali vživeti v njeno lastno perspektivo.

Naše delovanje je močno odvisno od tega, kakšne razlage najdemo za dogajanja, kakšne vzroke jim pripisujemo. Pripiso-

Slika 3: Kognitivno urejanje okolja: po naravi vidimo objekte, ki so nam blizu, bolj pozitivne kot objekte, ki so od nas oddaljeni. Kognitivni dejavniki nam omogočajo, da dražljaje in objekte vrednotimo (evalviramo), kategoriziramo in razporejamo. Na ta način se lahko orientiramo v svojem okolju in integriramo svoje emocionalne in motivacijske prvine v smiselno celoto.

vanje vzrokov ali *atribucija* vpliva npr. na to, kako bomo reagirali na stresne dogodke in obremenitve. Naši odzivi bodo povsem drugačni, če npr. kak neuspeh pripišemo svoji nesposobnosti, kot tedaj, ko ga pripišemo slučaju, raztresenosti ali pomanjkanju motivacije.

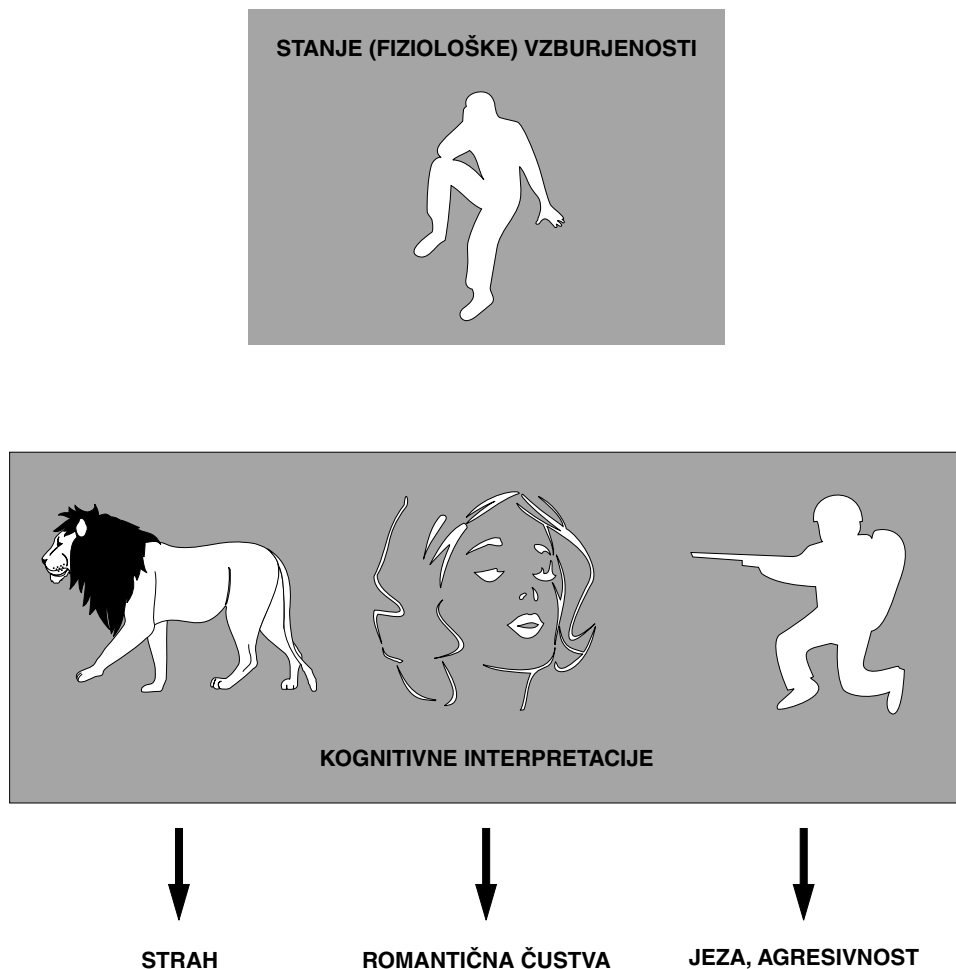
Kognitivno urejanje je verjetno zelo prvinski psihološki mehanizem, morda celo globoko usidran v človekovo (če ne celo že predčloveško) biološko naravo. V doživljanju sveta pridobijo pomembni dražljaji vrednostni predznak (motivacijsko valenco) glede na to, ali so za nas ugodni ali pa neugodni. V prvem primeru nas privlačijo, v drugem pa odbijajo, prvim se želimo približati, drugim se želimo izogniti. To naj bi konec koncev imelo pomemben prilagoditveni in samoohranitveni pomen, saj nam omogoča orientacijo v odnosu do ugodnih dražljajev na eni strani in nevarnih na drugi. Tudi različne ljudi

skušamo nekako razvrstiti v kategorije po takšnem predznaku: osebe, ki jih ocenimo kot "dobre", nas bodo privlačile, osebe, ki jih ocenimo kot "slabe", pa se nam bodo zdele neprivlačne. Po Berscheidovi (1985) naj bi bila privlačnost posledica takšnega vrednostnega kategoriziranja (evalvacije). Dejavniki, ki spodbujajo privlačnost, naj bi nam olajšali kategorizacijo in ocenjevanje. Vprašljivo pri tej teoriji je to, kaj je v bistvu vzrok in kaj posledica – privlačnost ali ocenjevanje. Je privlačnost res posledica ocene ali pa je ocena tista, ki sledi iz privlačnosti? Se nam zdi kdo, ki nas privlači, privlačen zato, ker smo ga kognitivno uvrstili v kategorijo pozitivnih ljudi? Ali pa ga ocenjujemo pozitivno zato, ker se nam zdi privlačen? Osebo se mi zdi, da je druga možnost skoraj enako verjetna; še morda bolj verjetno pa je, da gre pri privlačnosti in ocenjevanju za dva vidika istega procesa, le da so pri enem v ospredju bolj čustvene prvine (privlačnost), pri drugem pa miselne (kategorizacija in ocenjevanje). V ozadju obeh pa je prav lahko temeljna težnja po prilagajanju, ki se kaže v kategoriziranju okolja na pozitivno in negativno, v emocionalnem in motivacijskem razlikovanju med privlačnim in neprivlačnim in v kognitivnem urejanju okolja, ko skušamo privlačno in pozitivno postavljati v bližino, negativno in neprivlačno pa oddaljiti od sebe.

Čustva

Še vedno se pogosto sliši očitek, da kognitivne teorije ne upoštevajo dovolj obeh drugih delov duševne trilogije, motivacijskih in emocionalnih procesov. Ugotovitve kognitivnih psihologov izpričujejo prav nasprotno: šele z upoštevanjem kognicije lahko bolje pojasnimo naše čustveno in motivacijsko doživljanje in obnašanje.

Raziskave namreč kažejo, da lahko nediferencirana, enotna fiziološka vzburjenost povzroča različne emocije, odvisno od tega, v kakšni situaciji smo vznburjeni – natančneje, odvisno od tega, kako interpretiramo to situacijo. Kognitivna interpretacija zunanjih in notranjih orientacijskih znakov določa, kako bomo opredelili stanje vznburjenosti in kako ga bomo doživljali. Pove nam, kakšno čustvo bi v dani situaciji morali občutiti. Po znani teoriji ameriškega psihologa Schachterja (1964; tudi Schachter & Singer, 1962) nam zunanji znaki narekujejo, kako bomo interpretirali stanja vznburjenosti. Kognitivni dejavniki torej določajo čustveno kvaliteto vznburjenja – lahko bi rekli, da kognitivne interpretacije opaženih dražljajev in objektov vtisnejo na stanje vznburjenosti ustrezno čustveno "nalepko". Če npr. povzročimo fiziološko vznburjenje (s kako fizično aktivnostjo, z injekcijo adrenalina ipd.) in se nato znajdemo pred osebo, ki nas izziva,

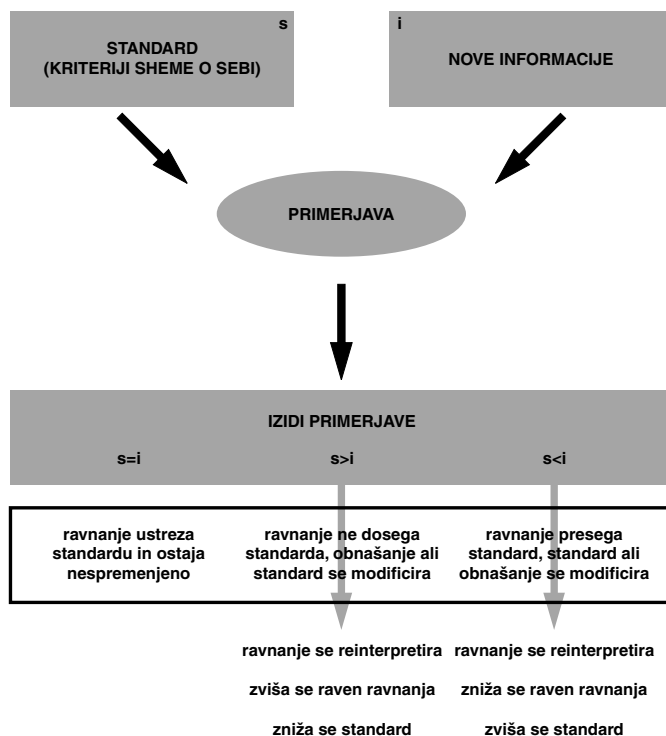

Slika 4: Čustva kot rezultanta vzburjenja in kognitivnih interpretacij.

bomo čutili jezo; če se znajdemo v nevarni situaciji, bomo občutili strah; če se znajdemo skupaj s čedno osebo nasprotnega spola, bomo občutili spolno privlačnost in morda celo globlja romantična čustva. Fiziološkemu vzburjenju torej dejansko pripišemo, atribuiramo čustveno kvaliteto.

Samopodoba in njena referenčna funkcija

V kognitivnem delovanju je zelo pomembna težnja, da bi različne informacije uskladili in uravnovesili med seboj. Med najpomembnejšimi vidiki uravnovešanja je usklajevanje informacij s podobo, ki jo imamo o samem sebi. Predvsem si

Slika 5: Model referenčnega delovanja jaza in samopodobe.

namreč prizadevamo (često tudi povsem nezavedno), da bi vzdrževali pozitivno podobo o sebi. Če dobimo informacije, ki temu nasprotujejo (doživimo npr. neuspeh), bomo nezavedno skušali te informacije razložiti v luči, ki bo za nas ugodna. In če takšno uravnovešanje ne bo učinkovito, se bodo pojavila zelo neugodna in moteča občutja (občutja sramu, krivde, nesposobnosti).

V psihologiji je govor o *shemah jaza* oziroma *shemah samega sebe* postal zelo domač nekako od sredine sedemdesetih let. Psihologinja Hazel Markus (1977) je tedaj opredelila sheme jaza kot kognitivne posplošitve o samem sebi; imele naj bi nekaj pomembnih funkcij, kot to, da filtrirajo informacije, ki jih dobivamo (zlasti te, ki so relevantne za nas), da oblikujejo nove izkušnje in da usmerjajo naša dejanja.

Pred leti (Musek, 1985) sem opisal *model referenčnega delovanja jaza* oziroma samopodobe. Prikazan je na sliki 5. Osnovna ideja modela je v tem, da je podoba (shema) o sebi referenčni okvir (standard, kriterij), ki uravnava naše delovanje. Temeljno načelo tega uravnavanja je težnja po vzdrževanju relativno visoke ravni samovrednotenja (to, kar včasih imenujemo težnjo

po samospoštovanju in samoprestihu). Podobne ideje najdemo vsekakor tudi pri drugih avtorjih, npr. Tesserju ("model vzdrževanja samovrednotenja" ali "SEM-model", Tesser & Paulhus, 1983). V našem psihičnem aparatu potekajo (bolj nezavedne kot zavestne) primerjave aktualnih informacij o sebi in našem ravnanju s standardi, ki jih zahteva samopodoba. Od izidov teh primerjav je odvisno ravnanje, pri čemer uporabljamo vse mogoče strategije, ki nam omogočajo vzdrževanje relativno visokega samovrednotenja, nekako tako kot posadka v balonu, ki odmetava balast, da bi balon lahko letel dovolj visoko.

PROBLEM NEZAVEDNEGA

Motivacijsko in kognitivno nezavedno
(avtomatizem, rutina, deklarativno in proceduralno znanje)

Ne le psiholog, vsak malce izobražen človek se ob pojmu nezavednega danes spomni na Freuda, Junga in morda še katerega od pionirjev globinske psihologije. Komu je treba razlagati, da imajo po mnenju teh pionirjev naše sanje, naše šale in naše "slučajne" zmote pogosto globok duševni pomen, ki pa se ga ne zavedamo? Freudovski in le v nekaj manjši meri tudi jungovski pojem nezavednega sta danes del naše splošne izobrazbe.

V psihologiji pa se vse bolj prebija spoznanje, da je freudovsko nezavedno, vezano na dramo nagonских teženj in notranjih dinamizmov, le del nezavednega dogajanja v naši duševnosti. In posebno velik del tega nezavednega zavzemajo procesi, ki niso toliko povezani z dinamiko osebnosti, z motivacijskim vidikom osebnosti, temveč s spoznavnim in umskim delovanjem osebnosti. Ne samo nagoni, potrebe in motivi, tudi naš razum ima svojo temno stran. V grobem lahko torej govorimo o dinamičnem nezavednem, kamor sodijo nezavedni impulzi in težnje (zlasti spolni in agresivni), in kognitivnem nezavednem, kjer se skrivajo neznane razsežnosti našega razuma.

Najbrž ste kdaj že pomislili na to, kako neverjetna količina informacij je prisotna v vaši duševnosti. Zares minimalni del te količine je v vaši sprotni zavesti; in še vedno le majhen del vse te količine sploh kdaj postane predmet zavesti. S tem pa ne mislim na vse tiste informacije, ki jih izrivamo iz zavestnega zaradi freudovskih motivov, ampak na verjetno mnogo večjo količino informacij, ki je potrebna za potekanje zavestnega umskega delovanja, ki pa v tem delovanju sama ni zajeta.

Kognitivno nezavedno ne zajema samo običajnih informacij. Celo vrsto dejavnosti od govora do mnogih večšin opravljamo po zapletenih pravilih in programih; nobenega dvoma ni, da gre

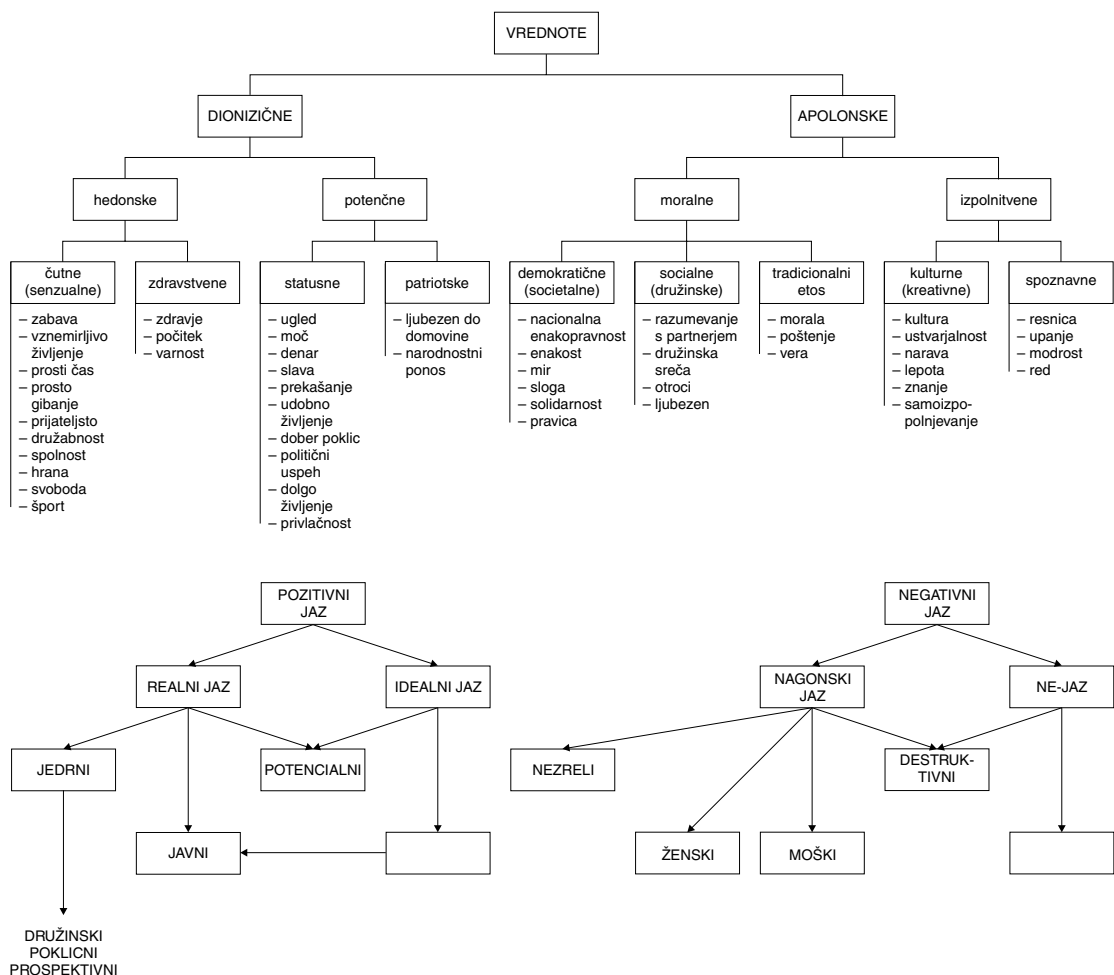
pri teh programih za dogajanja v naši duševnosti, a hkrati ni nobenega dvoma, da se tega dogajanja ne zavedamo. Znani ameriški jezikoslovec Noam Chomsky je postal slaven z raziskovanjem jezikovne "globinske strukture": implicitnih, v rabo jezika vgrajenih pravil tvorbe stavkov, pravil, ki določajo naš govor in mišljenje in ki jih od malega naprej nezavedno uporabljamo. V nekem smislu je povsem res, da vsi govoreči ljudje znamo govoriti, a se tega znanja ne zavedamo – čeprav ga kar naprej sproti uporabljamo. Ko govorim, se zavedam smisla, vsebine, nikakor pa se ne morem zavedati implicitnih navodil in pravil, ki jih uporablja moj um, ko oblikuje stavke. Gre za "proceduralno" znanje, ki ga je ogromno, je pa povsem nezavedno.

Zanimivo je, da celo prve informacijsko procesne razlage kognitivnega delovanja nezavedne kognicije ne upoštevajo dovolj. Višje mentalne procese namreč tesno povezujejo z zavestno pozornostjo in z zavestnim (primarnim) spominom. To velja npr. za znani model kognitivne predelave informacij, ki sta ga predlagala Atkinson in Shiffrin (1968). Po tem modelu naj bi bili nezavedni le zelo elementarni kognitivni procesi, ki potekajo zunaj zavestne pozornosti, zlasti zaznavni procesi kot npr. identificiranje likov in obrisov – vse tisto, kar se zgodi, še preden se oblikuje zavestna refleksija zaznanega.

Precešjen korak dalje pomeni Andersonov (1983) model kognicije. Ta model "arhitekture kognicije" govori o dveh vrstah znanja: o deklarativnem in proceduralnem znanju. Prvo vrsto znanja tvorijo informacije v obliki podatkov, npr. podatki o okolju, o nas samih, o naših ciljih ipd. Deklarativno znanje je dostopno zavestni pozornosti, njena stopnja oziroma intenziteta pa je odvisna od aktivacijske vrednosti tega znanja – torej povezav tega znanja z motivacijskimi mehanizmi. Druga vrsta znanja pa zadeva informacije o pravilih in poteku samih informacijskih procesov. Proceduralno znanje v nasprotju z deklarativnim znanjem v nobenem primeru ni dostopno katerikoli obliki zavestnega opažanja; to znanje je nezavedno v najbolj strogem pomenu besede. Proceduralno znanje – denimo npr. nezavedno obvladovanje jezikovne (slovnične) strukture – je kognitivna podlaga za vse višje spoznavne procese (mišljenje itd.). Tako je po tem modelu jasno, da zavzema kognitivno nezavedno naravnost orjaški in morda najpomembnejši del naše duševnosti sploh.

Še večji prostor nezavedne kognicije pa se nam odpre, če pomislimo, da poteka v našem umu *hkrati* nepregledna množica informacijskih predelav in drugih umskih procesov. Vemo, da lahko zavestno pozornost usmerimo le na zelo omejeno število umskih procesov in prvin. Kaj pa, če pravilna podoba našega umskega delovanja spominja na New York s svojim vele mestnim prometom, pri čemer je zavestni um kot enkratni opazo-

zgovoren, družaben, odkrit	EKSTRAVERTNOST
prijazen, pozoren, tovariški	PRIJETNOST
odgovoren, skrben, vztrajen	VESTNOST
nervozen, napet, bojazljiv	LABILNOST
radoveden, domiseln, ustvarjalen	KULTURNOST

Slika 6: Implicitne dimenzije osebnostne strukture (zgoraj). Implicitna struktura univerzuma vrednot (sredina). Implicitna struktura celostnih vidikov samopodobe (samopersonifikacij) (spodaj).

valec, ki lahko v danem trenutku vidi le svojo najožjo okolico, del ulice ali trga, kjer se nahaja?

V novejšem času se v znanstvenem svetu precej govori o "konekcionizmu" in o "vzporednem procesiranju" (parallel distributed processing, PDP; McClelland, Rumelhart, & the PDP Research Group, 1986; Rumelhart, McClelland, & the PDP Research Group, 1986). Model PDP razlaga, da opravlja umsko delo veliko število kognitivnih enot, t. i. "modulov"; vsak od njih ima določeno nalogo, med njimi pa obstajajo številne in večsmerne povezave, kar omogoča opravljanje zelo zapletenih in hierarhiziranih umskih aktivnosti. Ti moduli lahko nemoteno delujejo, tudi če niso pod vplivom zavestne pozornosti. Model predvideva, da postane delovanje modulov zavestno navadno šele tedaj, ko se informacije o tem delovanju prenesejo do določenih modulov, ki so "odgovorni" za zavestnost. Večina modulov je nedostopna tako za zavestni kot za voljni nadzor. Morda je še bolj pomembno to, da navadno deluje veliko število modulov in modularnih povezav; število le-teh in pa hitrost informacij, ki prehajajo med njimi, pa sta lahko veliko prevelika in presegata obseg zavestne pozornosti.

Implicitne kognitivne strukture in prototipi (robustni faktorji osebnosti, dimenzije vrednot, dimenzije samopodobe)

Velik del našega umskega delovanja uravnava implicitna kognicija. Gre za latentne kognitivne dimenzije, ki določajo naše presoje, ocene, vrednotenja, stališča in prepričanja (vključujoč predsodke in stereotipe). S takšnimi latentnimi dimenzijami, ki jih lahko odkrijemo z multivariantnimi analizami (faktorska analiza, klastrska analiza, diskriminantna analiza, multidimenzionalno skaliranje), presojamo npr. osebnostne lastnosti in razlike med posamezniki (slika 6 zgoraj), z njimi posegamo v osebnostno zaznavanje, z njihovo pomočjo ocenjujemo vrednote (slika 6 sredina) in razne vidike samega sebe, torej svoje samopodobe (slika 6 spodaj). Ko presojamo posamezne kognitivne enote, jih velikokrat ne presojamo neurejeno in po slučaju; naše presojanje implicitno poteka po nevidnih dimenzijah, ki nam eventualno postanejo transparentne šele potem, ko analiziramo rezultate presojanja.

Vzemimo preprost primer. Ko vidimo neko osebo, neki predmet, se nam lahko zazdi, da je podoben nekemu drugemu. To, kar imamo v zavesti, je le občutje, da je predmet A podoben predmetu B; vse tisto, kar se je v naši duševnosti dogajalo, da je do tega občutka prišlo, pa je ostalo zunaj naše fenomenalne zavesti. V nezavednem umu obstajajo implicitni modeli, proto-

tipi, ki nam služijo kot primerjalni standardi pri naših presojah (npr. prototip "moškega" ali "ženske"). Ti prototipi so označeni z latentnimi dimenzijami, ki v sebi združujejo niz lastnosti oziroma atributov ("velik – majhen", "močan – šibek", "dober – slab", "aktiven – pasiven"). Latentne dimenzije določajo, kaj gre "skupaj" in kaj "narazen" – tako kot v prikazanem primeru osebnostnih lastnosti, vrednot in vlog oziroma vidikov samega sebe. Naše eksplicitne sodbe lahko dajemo zato, ker že imamo izdelane implicitne predstave in modele, ki nam jih omogočajo in narekujejo. Samo del našega umskega delovanja, našega intelekta, naše kognicije je ekspliciten, zavestno doživljen; neznanski del ostaja impliciten, nezaveden. Freudova topološka metafora ledene gore je primerna tudi za kognitivno nezavedno. A še bolj bi se kognitivnemu nezavednemu prilegala primera oceana z otoki. Kaj pove ta primera? Nič drugega kot to, da lahko zavestnost našega uma primerjamo z otočki in arhipelagi, ki segajo nad površje oceana. Toda ta otočja pomenijo samo odkriti, zavestni razum. Vsak otoček sega pod gladino in tam se začenja skriti, nezavedni um. Otoki pod gladino pa niso le vedno globlji in večji, na koncu se povezujejo med seboj v pravcato, medsebojno povezano celino. Ta predstavlja naš um v celoti: njegov zavestni del se pojavlja le kot delček celine in je docela razumljiv le v povezavi z drugimi deli.

LITERATURA

- ANDERSON, J. R. (1983): *Cognitive psychology and its implications*, Freeman, New York.
- ANDERSON, J. R. (1985): *The architecture of cognition*, Mass.: Harvard University Press, Cambridge.
- ATKINSON, R. C. & SHIFFRIN, R. M. (1968): Human memory: A proposed system and its control processes, In K. W. Spence & J. T. Spence (ur.), *The psychology of learning and motivation*, vol. 2, 89-195, Academic Press, New York.
- BERCHIED, E. (1988): Some comments on love's anatomy: Or, whatever happened to old-fashioned lust. In R. J. Sternberg & M. L. Barnes (ur.), *The psychology of love*, CT: Yale University Press, New Haven.
- CARVER, S. C. & SCHEIER, M. F. (1988): *Perspectives on psychology*, Allyn and Bacon, Boston.
- MARCUS, H. (1977): Self-schemata and processing information about the self, *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 63-78.
- McCLELLAND, J. L., RUMMELHART, D. E. & the PDP Research Group. (1986): *Parallel distributed processing: Exploration in the microstructure of cognition vol. 2, Psychological and biological models*, Mass.: MIT Press, Cambridge.
- MUSEK, J. (1985): *Model referenčnega delovanja jaza*, Društvo psihologov Slovenije, Ljubljana.
- MUSEK, J. (1993): *Znanstvena podoba osebnosti*, Educy, Ljubljana.

- ROSCH, E. (1975): Cognitive reference points, *Cognitive Psychology*, 1, 532-547.
- RUMMELHART, D. E., McCLELLAND, J. L. & the PDP Research Group, (1986): **Parallel distributed processing: Exploration in the microstructure of cognition, vol. 1, Foundations**, Mass.: MIT Press, Cambridge.
- SCHACHTER, S. (1964): The interaction of cognitive and physiological determinants of emotional state. In L. Berkowitz (ur.), **Advances in experimental social psychology** (vol. 1, str. 48-81), Academic Press, New York.
- SCHACHTER, S., & SINGER, J. E. (1962): Cognitive, social and physiological determinants of emotional state, *Psychological Review*, 69, 379-399.
- TESSER, A. & PAULHUS, Del. (1983): The definition of self: Private and public self-evaluation management strategies, *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 4, 672-682.